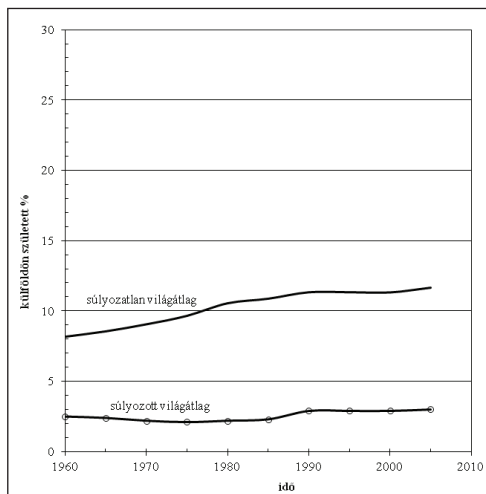

Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása¹

Az ENSZ tagállamaiban tartott népszámlálások során gyűjtött és az ENSZ által közzétett (az 1. ábrán megjelenített) adatokból² ítélve, a külföldön születettek aránya³ a világ teljes népességében⁴ hozzávetőlegesen 2,5 százalékról 3 százalékra, a külföldön született lakosság államonként mért arányának súlyozatlan világátlaga pedig 8,1 százalékról 11,7 százalékra emelkedett 1960 és 2005 között.⁵ A világ munkaerő-állományának tehát viszonylag kicsiny és a globális gazdasági növekedésnél némileg *lassabban* növekvő része lép át országhatárokat csak azért, hogy a világ valamely olyan részén lehessen részese a kizsákmányolási folyamatnak, ahol nincs állampolgársága.

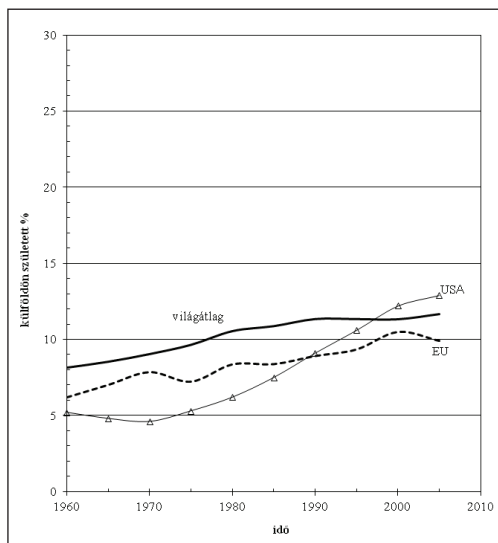
1. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya a világban: súlyozott és súlyozatlan átlag, 1960–2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

A munkaerő birodalmi és államhatárokon átvívelő mozgása egy sor látszólag apró, ám következményeit tekintve jelentős megkülönböztetést teremt a munkaerő kategóriáján belül, mind a munkavállaló jogi „státusát”, mind pedig konkrét munka- és életkörülményeit tekintve. Ezek közül a legjelentősebb az „állampolgár-munkaerő” és az „állampolgársággal nem rendelkező munkaerő” megkülönböztetése, illetve a kettő közötti különféle átmenetek és fokozatok számon tartása. Az állampolgárság azért fontos tényező, mert ennek meglétét vagy hiányát, illetve a különféle, a kettő közötti átmeneti jogi státusokat a munkaerővándorlás „célországának” tőkés csoportjai és a célországok társadalmainak mindehhez kapcsolódó politikai tudata szinte mindenütt arra használja, hogy éles, kategorikus megkülönböztetéseket tegyen az egyes munkavállalói csoportok között. A termelési folyamatban való részvétel feltételeit a vándormunkaerő-befogadó társadalmak rendre úgy alakítják, hogy azok elnyomóbbak és megalázóbbak legyenek, s mindent egybevetve a kizsákmányolás intenzívebb formáját valósítják meg a nem állampolgárok vonatkozásában, mint az állampolgárságuk révén viszonylag védettebb, helyi állampolgár munkaerő esetében. Természetesen a formális-jogi egyenlőség, amelyet a modern tőkés állam polgárainak biztosít, ha biztosít, „ritkán jelent a gyakorlatban is egyenlőséget”⁶ – azaz értelemszerűen csak viszonylagos, fokozatos különbségekről beszélünk –, ám az aligha vitatható, hogy az állampolgári „státus” hiánya szinte mindenütt, *ceteris paribus*, hátrányos következményekkel jár a munkavállalói jogok vonatkozásában.

A munkaerő tömeges, világméretű mozgatása már a kapitalizmus gyarmati korszakában megkezdődött, és körvonalai jól kivehetők voltak már a tizenkilencedik század közepén (McKeown 2004, 155–189). E folyamat a nyugat-európai államok gyarmati politikájának szerves részeként jött létre, és világszerte egyre intenzívebb gyakorlattá vált. A hosszú távú történeti folyamat mai következménye, hogy napjainkban aligha találunk olyan tőkés államot, amely így vagy úgy ne alkalmazna „nem állampolgár” munkaerőt, s keresve sem találunk olyan, viszonylag nyitott határokkal övezett államot, amelynek polgárai ne vállalnának munkát külföldön. Az indiai középosztály például magától értetődő természetességgel illeszti bele a fiatal generációk életút-elképzeléseibe a többé-kevésbé tartós külföldi munkavállalás mozzanatát.⁷ Az állampolgársággal nem rendelkező munkaerő jelenlétének nagyságrendje és a részvétel konkrét intézményi formái természetesen nagyon eltérők,⁸ és ezen eltérések fontos politikai-gazdasági, morális, kulturális és geopolitikai következményeket vonnak maguk után.

Ha valaki kizárólag az *angol nyelvű* migrációs-szociológiai irodalomból szeretné megismerni a globális munkaerő-vándorlás jelenségét, könnyen azt a benyomást szerezheti, hogy ez a folyamat elsődlegesen az Amerikai Egyesült Államokban és a korábbi nyugat-európai gyarmatosító államokban van jelen.⁹

2. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az Európai Unió és az USA (súlyozatlan átlagok), 1960–2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

A világ többi része – azaz az emberiség nagy többségének kollektív történelmi tapasztalata – felől nézve azonban meglehetősen téves e megközelítés: mint a 2. ábra jelzi, az Amerikai Egyesült Államokban, amelyet saját szabadságregorikájának köszönhetően világszerte a bevándorlás mintapéldájának tekintenek, s politikai orientációtól függően ünnepelnek vagy lesajnálnak, a külföldön születettek aránya az 1990-es évek végéig nem haladta meg a világátlagot.¹⁰ Az Európai Unió pedig, amelyet migráció- s különösen menedékügy-politikai szempontból manapság megkülönböztetett figyelem illet, 2005-ig tartó története során azt csupán megközelítette, ám a külföldön születettek teljes népességhez viszonyított aránya vonatkozásában soha nem érte el¹¹.

A munkaerő államhatárokat átszelő mozg(at)ásával kapcsolatos globális politikai gazdaságtani munkák szinte egybehangzóan azt állítják, hogy a munkaerő földrajzi mozgása egy olyan rendszer fontos funkciójaként valósul meg, amelyben az adott államokban lehorgonyzott tőke jelentős része előszeretettel támaszkodik más államok polgárainak munkaerejére. A rendszer – így a szakirodalom – emiatt jellemzően jogi keretekbe foglalja, erkölcsileg igazolja, s törvényesített erőszakkal, a „nemzet”-állami kereteken messze túlnyúlva valósítja meg a társadalmi termék magán-eltulajdonítását. A globális munkaerő-migráció fogalma

ebben az értelemben mind történelmileg, mind fogalmilag szorosan kötődik a kapitalizmushoz.

Ugyanakkor a világ szerkezetének alapvonása – legalábbis 1917 óta –, hogy a magántulajdon fősabálya szigorú értelemben csak bizonyos geopolitikai határokon belül érvényesül: az emberiség három-négy generáció óta globális kapitalizmusban él, amely a világot alkotó államok geopolitikailag, térben élesen elhatárolt tömbjeiből áll, mely tömbök belső logikája részben – meglehetősen felemás módon s mégis félreérthetetlenül – konfliktusban áll a rendszer átfogó logikájával. Ez az „anomália” – a világkapitalizmusba ékelt államszocialista blokk léte – a világ népességének (a becslés időpontjától függően) mintegy negyedét-harmadát, a bruttó világterméknek pedig mintegy 10–20 százalékát érintette (Maddison 2001, 2003). Még a szovjet „blokk” összeomlását követő időszakban is az emberiség több, mint egyötöde él államszocialista államok polgáraként, s e csoport az emberiség teljes hozzáadott gazdasági értékének mintegy 13–15 százalékát termeli meg (uo.). Ez az arány egyébként Kína és Vietnam világgazdasági és „nemzeti” ciklusokat egyaránt figyelmen kívül hagyó, több évtizede tartó gazdasági növekedése miatt egyre növekszik.¹²

A volt államszocialista társadalmaknak az újkapitalista (lásd pl. Szalai, 2006) társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos, közelmúltbeli tapasztalatai számos érdekes, bár nemzetközi szakmai fórumokon főként kevéssé tárgyalt kérdést vetnek fel a globális munkaerő-vándorlásról. Ezek közül néhányat érintek, azokra a témákra összpontosítva, amelyekkel kapcsolatban az államszocializmus összeomlása Kelet-Európában és Észak-Euráziában a globális munkaerő-migráció egésze szempontjából relevánsnak tűnik. Célszerű mindehhez a tőke–állam–munka viszony államszocialista „rendszer”-beli sajátoságaiból kiindulni.

Az államszocializmus társadalompolitikai és politikai gazdaságtani értelemben vett visszabontásának lényege azon jellegzetességek elhagyása volt, amelyek a tőkés világrendszeren belül anomáliává tették az államszocialista alrendszert. Mindez azzal járt, hogy a globális kapitalizmus államszocialista „tömbön” kívüli, élesen kapitalista többsége (s az ezt uraló globális nagytőke) magától értetődő egyszerűséggel és villámsebességgel vette át e társadalmak erőforráskészletét, azaz a világ termelőerőinek azon részét, melyhez addig csak ügyvel-bajjal, különféle nehézségek árán, fondorlatos kerülő úton keresztül – s akárhogy nézzük is: korlátozott mértékben, azaz érzékelhető „hatékonyságvesztéssel” – tudott csak hozzáférkezni. Azon akadályok megszüntetésével, amelyeket eddig a szocialista tábor államainak és államközi rendszerének ellenállása támasztott, a világnagytőke számára közvetlenül rendelkezésre álló munkaerőalapja a világ össznépességének mintegy 7,9 százalékával növekedett pusztán a volt szovjet tömb államszocializmusának összeomlása következtében. Ezen átala-

kulás geopolitikai jelentőségét fölnagyította az a tény is, hogy mindez a globális felhalmozódás egyik központja, az Európai Unió közvetlen határán, az Európai Unió törzsét alkotó nagy, több évszázada létező tőkés centrumhatalmak hagyományos, „keleti” vadászterületén történt.

Az államszocializmus visszabontásának szinte első intézkedése azoknak az alkotmányjogi feltételeknek a megszüntetésére irányult, amelyek addig a munkához való jog formájában lényegében garantálták a teljes foglalkoztatottságot. Ezzel párhuzamosan rekordidő alatt szűnt meg az állam érdemi vagyonkezelői szerepe. Az adott helyzetben magántulajdon-szerzésre fordítható, az előző időszakban fölhalmozott belső, államszocialista magánpénz-megtakarítások jelentéktelenségének következtében két leendő tulajdonosi csoport jelent meg a színen: a külföldi – sőt, Kelet-(Közép-)Európán kívüli – (nagy részt az EU-hoz kötődő) multinacionális vállalatok (részben privatizáció, részben pedig „zöldmezős” tőkebefektetés formájában), valamint az adott történelmi pillanatban „helyzetben” lévő késő-államszocialista politikai oligarchia magántulajdonosi pályára lépett csoportjai. Az utóbbi, zömében informális alapon összeállt csoportozatok egy részének sikerült az összeomlás adott, stratégiai jól megválasztott pillanatában magántulajdonba „átmentenie” az államszocializmus hierarchiáiban megszerzett politikai pozícióját, azaz a „saját” bankját kirabló tisztviselő mintájára magukévá tenni a társadalom egészének az általuk irányított állam által bizományosként kezelt vagyonát.

Azoknak az akadályoknak a megszűnésével, amelyek addig másfél-két generáción keresztül korlátozták a külföldi tőke hozzáférézését az egykori szovjet tömb társadalmi termelő kapacitásához, a közép-kelet-európai és balti államokban főleg a közvetlen külföldi tőkebefektetés (*Foreign Direct Investment*, FDI) intézményi formája került túlsúlyba. A politikai pozíció tőketulajdonlásba való átmentése arányaiban leginkább a volt szovjet államok társadalmi vagyonának privatizációját jellemezte, különösen Oroszországot, Ukrajnát és a hajdani Szovjetunió közép-ázsiai tagköztársaságait. A privatizációs lendület és az ezt kísérő, „rendszerváltó” politikai buzgalom elsöpörte még az olyan tulajdonformákat is – így például a mezőgazdasági, ipari és szolgáltató szövetkezeteket – amelyek a „valóban létező” államszocialista felálláson belül is alternatívát kínáltak a központilag, adminisztratív módon irányított államszocialista tulajdonnak. A „szabadság” mámorában lelkesen szavazgató poszt-államszocialista parlamentek némelyütt egyenesen be is tiltották, s szinte mindenhol ellehetlenítették azokat az alternatív tulajdonformákat, amelyek az államszocialista időszakban léteztek, ám nem központi-adminisztratív bürokratikus irányítás alatt működtek.

A hajdani szocialista államok vagyonának nagybani privatizációja eredményeként gyakorlatilag a teljes volt szovjet blokk minden polgára elvesztette az egyik alapjogot, ami eddig számára – legalábbis a tör-

vény betűje szerint – biztosítva volt, nevezetesen a foglalkoztatottság törvényi garanciáját. A társadalom óriási hányada számára mindez az elbocsátás mélységesen megalázó élményéhez vezetett. Az elbocsátott munkaerő adott hányadát újra alkalmazták az új tulajdonosok – „természetesen” a korábnál előnytelenebb feltételekkel: a fizetések vásárlóértéke csökkent, a kollektív szerződéseket sutba dobták, kialakult a magánmunkáltatók által elkövetett, nagybani társadalombiztosítási csalás gyakorlata, és megszűnt a korábban többé-kevésbé biztos egyenes út az előléptetéshez, valamint a biztonságos munkahelyhez fűződő garanciák rendszere is. Kényszervállalkozások százezrei jöttek létre, és a nagy intézmények mozdítható funkcióit „kiszervezték” a legkülönbébb álvállalkozói hálózatok informális rendszerein keresztül.

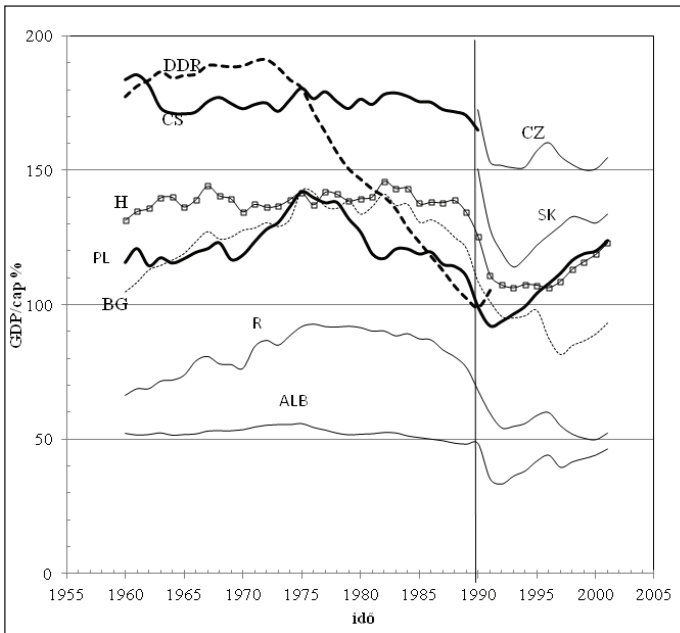
„A munkahely politikai beavatkozástól való védelmének” jelszavával új jogszabályok és informális akadályok sora akadályozta a munkavállalói érdekeket hathatósan képviselni képes, politikailag integrált szakszervezetek létrejöttét és fennmaradását. Értelemszerűen nagyjából ugyanebben az időben törölték el az ilyen típusú intézkedések elleni, alapvető biztosítékokat a volt államszocialista államok jogrendszeréből. Az újkapitalista államok mintegy varázsütésre szabotálni kezdték még a létező, a korábbiaknál jóval elnagyoltabb munkaügyi törvények végrehajtását is. Mindez a munkaerőalap drámai összezsugorodásához vezetett szinte a teljes poszt-államszocialista tömbben, munkanélküliségbe, nyugdíjba, segélyre, illetve a latin-amerikai informális szektorra hajazó, félmaffiózó-világba kényszerítve a korábban stabilan, állami garanciák mentén foglalkoztatott felnőtt lakosság jelentős részét. Megjelent a korábban örökre eltűntnek vélt éhezés.

A korábban állami tulajdonban volt vállalatok és egyéb tulajdonformák privatizációja hatalmas, az egyes gazdaságok termelőeszköz-állományának 85–95 százalékát érintő átalakulás volt, amely hihetetlenül rövid idő, országonként változóan kettő–öt év alatt ment végbe, valamikor az 1990-es évek elején-közepén. Az késő-államszocialista időszakból áthozott adósságterhek miatt a privatizációs bevételek nagy része adósságcsökkentésre ment el. E tranzakciók megszólalásig hasonlítottak azokhoz az adósság-tőke csereügyletekhez, amelyek a megelőző évtizedek során tönkretették Latin-Amerika számos gazdaságát.

Legfőbb bevételi forrásuk (a termelési eszközök tőkejövedelmének) hirtelen elvesztése, valamint az új magántulajdonosoknak nyújtott kedvező, adómentes (azaz államibevétel-mérséklő) megállapodások miatt az újkapitalista államok mind-mind óriási költségvetési hiánnyal kerültek szembe. A poszt-államszocialista állam fiskális válsága (lásd pl. Campbell, 1992) – a neoliberális politikai, ideológiai és kulturális hegemoniával párosulva – az újkapitalista államok legtöbb újraelosztó funkciójának átrendeződését, végső soron megszűnését eredményezte. A munkaerőúru újratermelésének feladata egyre inkább kizárólag a

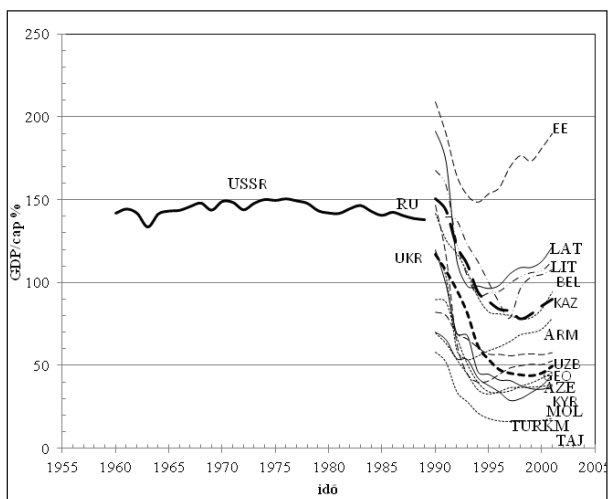
munkavállalóra és az egyre növekvő, a munkaerő-„piacról” kiszoruló csoportok tagjaira hárult. Mindez két-három generációval korábbi állapotra vetette vissza a családon belüli, nemek közötti kapcsolatokat és munkamegosztást. Ebben az értelemben a volt szovjet blokk társadalmi ismét csak hasonlatosságot kezdtek mutatni Latin Amerikával: e földrajzilag egybefüggő, egymással szorosan összekapcsolt és kulturálisan sok szempontból hasonló, (fél)perifériás társadalmakat a globális és helyi tőke, továbbá a regionális és helyi uralmi intézmények olyan ádáz szövetsége tartja kézben, amely a munkaerő reprodukciójának feladatát elegánsan a társadalomra hárítja.

A közösségileg garantált szociális ellátások minőségének, mennyiségének elérhetőségének esését, és végül megszüntetését még súlyosabbá tette az a tény, hogy az államszocializmus bukását követő évek meredek zuhanást mutattak az összes volt szocialista állam gazdasági teljesítményében. A 3., 4. és 5. ábrák világosan ábrázolják a folyamatot, mutatva az egy főre jutó GDP változásait a szovjet blokk államaiban 1960 és 2001 között.⁹

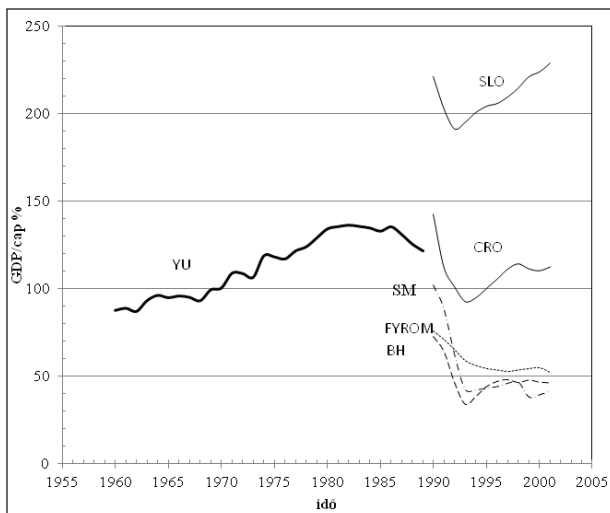
3. ábra

Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után, Kelet-(Közép-)Európa volt államszocialista gazdaságai. Az egy főre jutó GDP a mindenkor világszázalékában. A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

4. ábra

Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után,
az egykori Szovjetunió és utódállamai.
Az egy főre jutó GDP a mindenkori világátlag százalékában.
A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

5. ábra

Gazdasági teljesítmény az összeomlás előtt és után
az egykori Jugoszláviában és utódállamaiban.
Az egy főre jutó GDP a mindenkori világátlag százalékában.
A szerző számításai Maddison 2001 és 2003 adatai alapján.

Az államszocialista országok világgazdasági pozícióvesztése jóval az államszocializmus összeomlása előtt megkezdődött. Az összeomlás után – mint azt az előző ábrák szemléltetik – a KGST felszámolásával, a privatizációval, a külső tőkebefektetések privilegizálásával és az új integrációs rendszerek felállásával kapcsolatos intézményi átalakulások nyomán meredek zuhanás állt be. Mint az ábrák világosan jelzik, mindez legsúlyosabban azokat a kisebb és szegényebb volt szovjet, új-nemzeti államokat érintette, amelyek szóba sem kerültek az európai uniós tagság vonatkozásában. Katasztrofális mértékben rombolta a régió társadalmainak globális pozícióit az öt poszt-jugoszláv háború, amelynek leghátrányosabb helyzetű kárvallottjai a hajdani Jugoszlávia legszegényebb szövetségi tagállamai – így Bosznia-Hercegovina, Macedónia, illetve Szerbia-Montenegró – lettek. A volt szovjet blokk társadalmai az egy főre jutó gazdasági termékben mért életszínvonal világátlagához képest 25 és 75 százalék közötti esést produkáltak. A régió államszocializmus utáni globálispozíció-romlása békeidőben példátlan katasztrófa volt.¹³

Az államszocializmus megszüntetésének első és legsokkolóbb következménye az *államszocialista munkaerő addigi létét jellemző, viszonylag békés, kiszámítható és stabil életfeltételek drasztikus tönkretétele volt*. Mindez számos egyéb átalakuláshoz vezetett:

- A korábbi államszocialista gazdaságokban az alkotmányosan garantált munkához való jog megszűnése és a tulajdonjogi struktúra szerkezetének teljes átalakítása következtében a munkakörnyezet elvesztette számos garanciáját, biztosítékát, és védőintézkedését. A munka világa egyértelműen és nagymértékben *bizonytalanabb és kiszámíthatatlanabb*¹⁴ lett minden alkalmazott, különösen a munkásosztály számára a teljes szovjet blokkban. Mint azt a volt államszocialista országok munkaerőalapjának összezsugorodása jól mutatja, dolgozók nagy csoportjai kerültek ki, így vagy úgy, a munkaerőpiacról, és adták fel a teljes foglalkoztatottság reményét. A munkalehetőségek elbizonytalanodása hatalmas nyomást hozott létre, hogy a munkaerőt földrajzilag mobilabbá tegye, értelemszerűen ideértve a határon túli foglalkoztatást is.
- A kollektív szerződések megsemmisítése, a szakszervezeti politizálás korlátozása és az ezekhez kapcsolódó egyéb alapjogok eltörlése, párosulva a poszt-államszocialista munka általános bizonytalanosságával és a poszt-államszocialista gazdaságok összeomlásával globális szempontból nézve óriási lefelé irányuló nyomást gyakorolt a bérekre. A poszt-államszocialista állami költségvetés válsága csökkentette a munka természetbeni aspektusainak reálértékét is.
- A külföldre utazás mindenféle korlátozásának megszüntetése a munkavállalók óriási csoportjai számára tette lehetségessé az

elvándorlást a volt államszocialista blokk újkapitalista utódtársadalmából.

E tényezők összessége a következő empirikus kérdést veti föl: ha a poszt-államszocialista munkaerő feltételei valóban ennyire súlyosan kedvezőtlenek, és ha a kilépés-kivonulás ennyire könnyen lehetséges, megindul-e a munkaerő-vándorlás a volt államszocialista államokból az Európai Unió, az Amerikai Egyesült Államok és más tehető gazdaságok munkaerőpiacára?

A válasz némi körültekintést igényel. Először is, a három balti állam kivételével (amelyek 2004-ben, hosszas vajúadás után, öt kelet-közép-európai volt szocialista állammal egyetemben felvételt nyertek az EU-tagok közé, melyeket Románia, Bulgária és Horvátország némi késéssel követett), az egykori Szovjetunió polgárai a mai napig gyakorlatilag ki vannak rekesztve mind az Európai Unió, mind Egyesült Államok területéről. A korábbi Szovjetunió utódállamainak legtöbb polgárát a hidegháború utáni világ vízumrendszere rettegett ellenségből lényegében a „Globális Dél” (a „Harmadik Világ”) társadalmainak tagjaira alkalmazott, lesajnált-tiltott kategóriába sorolta át. Az Európai Unió és az Egyesült Államok vízumszabályai és idegenrendészeti tevékenysége olyan helyzetet teremtettek, hogy a világsztár művészek, a vállalatvezetők és tőketulajdonosi „elit”, a tudományos élet csúcsszereplői, néhány speciális tudással fölfegyverzett szakember, valamint a családregyesítés jogcímén hellyel-közzel be-beengedett kis csoportok kivételével a szervezett bűnözés az egyetlen olyan említett érdemlő mechanizmus, amely a Szovjetunió nem EU-tag utódállamai polgárainak nyugat-európai, illetve észak-amerikai munkavállalását lehetővé teszi. Az Európai Unióban és az Egyesült Államokban fellelhető egykori szovjet munkaerő jókora hányadának pusztja jelenléte például annak eredménye, hogy a drog- vagy a szexiparban dolgoznak, illetve a határokat átszelő emberkereskedelem egyéb formáinak áldozatai.

Mihelyt reálisan várható lett, hogy határainál megjelenik a kelet-európai munkaerő, mind az EU, mind pedig az Egyesült Államok jelentős mértékben szigorította vízumkibocsátási politikáját. Aligha hihető például, hogy, mondjuk, a szeptember 11-i terrormerénylet által kiváltott nemzetközi biztonságpolitikai válságra adott reakció okozta volna azt, hogy a volt szovjet blokk nyolc államának „teljes” jogú EU-taggá válását követően az Európai Unió államainak jelentős többsége további hét évre megtagadta a szabad munkaerő-áramlás alapvető EU-állampolgári jogát, az összefüggő uniós „egységes piac” megteremtésére vonatkozó előírások legambiciózusabb elemét az újonnan EU-taggá vált társadalmak munkavállalói számára.^{15 16} Az Európai Unió legtöbb korábbi tagállamának halogató taktikájával összhangban, az Egyesült Államok még a három hónapnál rövidebb turistautak esetében is kitolta a vízum nélküli belépés jogának bevezetését a volt államszocialista EU-tagállamok polgárai számára 2009-ig.¹⁷ E döntés egyértelműen

abból a feltételezésből indult ki, hogy ha a volt államszocialista munkaerő turistaként belép az Egyesült Államokba, akkor valószínűsíthető munkát vállal, és vízuma lejártá után is ott marad.¹⁸

Áttételesen a korábbi EU-tagállamok kelet-(közép-)európai munkaerő legalizálását késleltető taktikájának intenzitását szemlélteti például, hogy abban a pillanatban, amikor Lengyelország és Csehország előbb EU-, majd Schengen-taggá vált – azaz mihelyt Németország, az Európai Unió legnagyobb és legerősebb tagállama hirtelen elvesztette „nem-schengeni” határait – gyorsan átszervezte határőrségét, bevándorlás-rendészeti tevékenységre hangolva át azt, és joghatóságát kiterjesztette ímár nemcsak a határokra, hanem a Szövetségi Köztársaság egész területére. A napjainkban világszerte dicsért, humánus és professzionális német bevándorlás-rendészet rutinszerűen szervez be civileket – így például taxisofőröket –, arra készítve őket, hogy jelentsék a „gyanús külföldieket” (Euskirchen, Lebuhn és Ray, 2007, 6).

A nyelvtudás, valamint a helyi viszonyok – különösen a munkahelyi szokások és az informális munkakultúra – ismeretének hiánya, az ódzkodás a munkahelyi és a mindennapi életben megfigyelhető hátrányos megkülönböztetéstől, a nyugat-európai munkásosztály alsó hányadában megfigyelhető, riasztó életvezetési minták – és, ami mindennél fontosabb, a hatékony informális társashálózatok¹⁹ hiánya –, valószínűleg ezek a legfontosabb okai a kezdeti vonakodásnak, amely a hét év késleltetés letelte után „teljes rangú” EU-taggá vált volt államszocialista államok polgárait jellemzi, akik ímár az egész EU területén letelepedési és munkavállalási joggal rendelkeznek. Ugyanakkor e tényezők hatása csökkenő tendenciát mutat az idő előrehaladtával, és az új adatok a kelet-európai munkaerő jelenlétének növekedését jelzik.

Hogy miért nincs a mainál sokkal inkább jelen a kelet-európai munkaerő Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, annak egyik valószínű oka, hogy a nyugat-európai és Egyesült Államok-beli nagytőke perspektívájából lényegében nincs rá szükség. Ha a külföldi közvetlen befektetések magas arányát nézzük a legtöbb volt államszocialista-újkapitalista gazdaságban (Bandelj, 2009), a kelet-közép-európai munkaerő nyugat-európai és észak-amerikai tőke általi értékesülése nagy ütemben zajlik, az esetek óriási többségében anélkül, hogy szükség lenne a munkaerő konkrét, fizikai átmozdítására Nyugat-Európába vagy Észak-Amerikába (Straubhaar, 2001). Hogy az államszocializmus utáni „átmenet” efféle következményekhez vezethet majd, a nyugat-európai szakszervezetek jól érzékelték, és saját, jól felfogott érdekeiknek megfelelően hevesen elleneztek a meginduló tőkekiáramlást. Témánk szempontjából mindebből az releváns, hogy a volt államszocialista közegben zajló nyugat-európai FDI viszonylag egyszerű, jól olajozott intézményi mechanizmusok révén lehetővé teszi a kelet-közép-európai

munkaerőnek a nyugat-európai tőke általi értékesülését. A nyugat-európai tőke és a kelet-európai munkaerő így viszonylag egyszerűen egymáshoz rendelhető anélkül, hogy a nyugat-európai társadalmi hatásait tekintve meglehetősen kényes, politikailag nehézkes, és gazdaságilag alighanem költségesebb opcióra, a kelet-európai munkaerő nyugat-európai migrációjára kellene támaszkodni. Az FDI bizonyos fokig tehát mint a migráció egyszerűbb, Nyugat-Európa szempontjából fájdalommentesebb alternatívája lett a volt államszocialista közegben működő nyugat-európai és észak-amerikai nagyvállalatok globális stratégiájának kulcseleme. Más szempontból elmondható mindez úgy is, hogy a közvetlen külföldi tőkebefektetés és a munkaerő-vándorlás egymást kiegészítő, s bizonyos fokig egymással felcserélhető technikák ugyanazon cél, a tőkemegtérülés szolgálatában.

Eközben a tőkés világ egyes intézményeinek (mint például a tőke, a piac, a fogyasztási ideológiák, az életstílus egyes elemeinek stb.) behatolása a perifériás és félperifériás társadalmak belső szerkezetébe arra serkenti e szegényebb társadalmak tagjait, hogy újra meg újra szembekerüljenek azzal a kérdéssel, nem volna-e jobb a globális tőke centrumában „szerencsét próbálni”. A centrumtőke (fél)perifériás behatolása azzal az ígérettel kecsegteti a (fél)perifériák lakosait, hogy „pusztán” a fizikai helyváltoztatás révén részeivé válhatnak a világgazdaság centrumtársadalmainak. Míg az FDI csökkenti a centrumgazdaságokban, e társadalmak közvetlen bekapcsolása a nyugat-európai tőke értékesülési folyamataiba – egyfajta szándékolatlan következményként – növeli a vándorlási hajlamot a (fél)perifériák munkavállalói, különösen a fiatalabb, képzettebb, nyelveket beszélő, energikusabb és hiányszakmákban járatos csoportok körében. Tovább erősíti e hatást az Európai Unió migrációra vonatkozó hivatalos retorikája, amely kifejezetten bátorítja a „személyek szabad mozgását”, mint az „európai közös piac” „Négy Pillérének” egyikét.²⁰

Mint említettem, a kelet-európai munkaerő jelenléte Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban ez idáig kevéssé számottevő – a *fogadó társadalmak* nézőpontjából. Teljesen más a helyzet a vándormunkaerő-kibocsátó társadalmak szemszögéből nézve. Az albán falu társadalmának jó két évtizede húsba vágó társadalmi problémája, hogy az Olasz- és Görögországba tartó, tömeges munkaerő-kiáramlás miatt lényegében *eltűntek a férfiak*. Könnyű belátni, hogy társadalmi-gazdasági „költségek” és magántragédiák – egy életre egyedül maradt fiatal nők, apa és férfirokonság nélkül felnövekvő gyerekek, a nemi szerepek szétzilálódása, egyéb családi konfliktusok – sora húzódik meg az albán munkaerő sokat idézett „migrációs hajlandóságának” költségoldalán. Bár az időbeli és térbeli minták, amelyek szerint a kelet-európai és poszt-szovjet társadalmak a nemzetközi migrációhoz mint jövedelemszerzési stratégiához fordulnak, jelentős változatos-

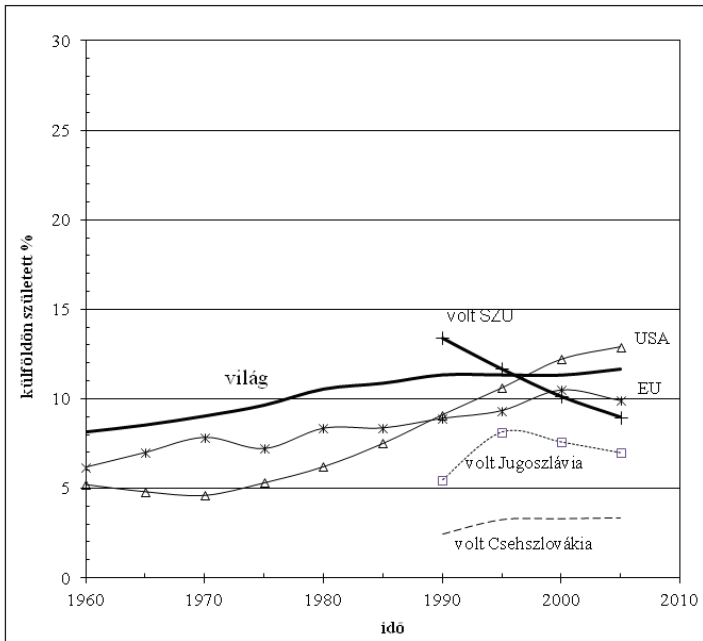
ságot mutatnak – kezdve a magyar egészségügyi szakemberekkel, akik hetente ingázva dolgoznak ügyeletes orvosként a *Brit Nemzeti Egészségügyi Rendszerben*, vagy a lengyel alsó-középosztálybeli és munkásnőkkel, akik a hétvégéjüket évszámra azzal töltik, hogy Berlinben és környékén egy vagy két tizenkét órás takarítóműszakot teljesítsenek, a fiatal kelet-európaiak tízezrein át, akik rész- vagy teljes munkaidőben nyugat-európai bárókban, kávézókban és éttermekben pincérkednek, azokig a nőig, férfiakig és gyerekekig, magyartól moldáviaiig, akik a nyugat-európai és törökországi szexipiacon és pornófilmekben fejtenek ki szolgáltatói tevékenységet –, számtalan empirikus bizonyítékot találunk arra az állításra, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben szinte mindegyik volt államszocialista társadalom függése jelentősen nőtt saját állampolgárai külföldön szerzett jövedelem-átutalásaitól. (Böröcz 2015). A két tényező közti meg nem felelés – vagyis hogy a kelet-európai munkaerő a nyugat-európai és észak-amerikai gazdasági tájkép viszonylag jelentéktelen részét képezi, miközben ugyenezen migrációs folyamat életbevágó módon fontos a legtöbb volt államszocialista társadalom jelentős csoportjainak létfenntartása szempontjából – hatalmas és egyre erősödő feszültséget teremt napjainkban a „kelet–nyugati” emigrációs politikában. *Egyazon jelenség két érintett számára drámai mértékben eltérő jelentőséggel bír* – ez a külső függőség mint aszimmetrikus hálózati kapocs klasszikus, tankönyvi alapmeghatározása.

Végül meg kell említenünk a poszt-államszocialista átalakulás két geopolitikai szempontját. Az államszocializmus összeomlása a térség három szövetségi államának szétbomlását is magával hozta. Mint ismeretes, a szétválás Csehszlovákiában egyértelműen, a Szovjetunióban pedig nagyrészt politikai alkuk formájában történt (azaz semmilyen, vagy viszonylag csekély politikai erőszak [nem] kísérete), míg Szlovénia és Horvátország kilépése, ami azután Jugoszlávia felosztásához vezetett, nem kevesebb, mint öt polgár- és/vagy nemzetközi háborúhoz vezetett. Mivel ezen átalakulások alapvető vonzatai az állampolgárságot érintő jogok, alapelvek, állami eljárások és társadalmi gyakorlatok változásai, jelentős hatást gyakorolnak a munka világára – különösen, ami az állampolgár és nem állampolgár munkaerő közötti megkülönböztetést és az ebből fakadó egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat illeti.

Az egykori szocialista szövetségi államok fölbomlása önmagában egycsapásra igen jelentős nem állampolgár munkaerő-készletet hozott létre mindegyik volt szocialista/szövetségi utódállamban. A létrejött utódállamok helyi „illetőséggel” nem rendelkező, hajdani szövetségi-állam-polgárai egyik napról a másikra szó szoros értelemben a „nem állampolgár munkaerő” (értsd: „külföldi migráns”) kategóriába kerültek. A poszt-szövetségi, poszt-államszocialista állampolgársággal nem rendelkező munkaerő helyzete bizonyos értelemben szöges ellentéte

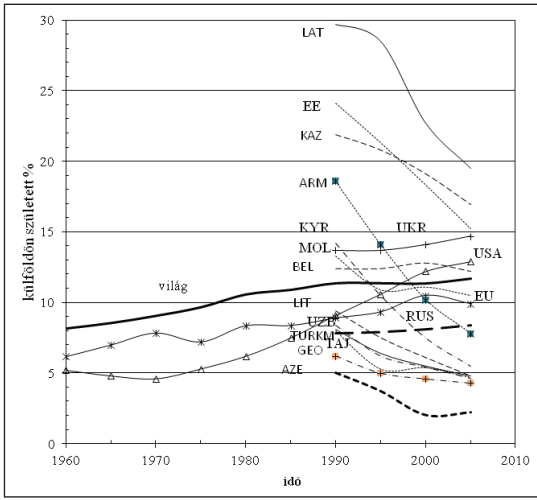
a Nyugat-Európába vándorló kelet-európai munkaerő helyzetének: a hajdani szövetségi államok jogvesztett állapotba került egykori állampolgárai jól ismerik a helyi körülményeket, rendszerint tűrhető a nyelvismeretük, munkavégzési és életvezetési szokásaik, ha talán minden részletben nem is azonosak, a közös kvázi-„birodalmi” államiság többgenerációs története miatt azonban viszonylag jól illeszkednek a helyi szokásokhoz. Ráadásul tipikusan igencsak kiterjedt informális kapcsolatháló tudhatnak magukénak, melyek ugyancsak több generációra nyúlnak vissza.

Ami a szakadás következtében változott, az „csak” egy kis forrás: az állampolgárság. Ha ennek az állampolgársággal nem rendelkező munkaerőnek a gyakorlottságát, szakmai jártasságát, kapcsolati adottságait tekintjük, az állampolgári jogok megszűnése „tökéletes” strukturális feltételeket teremt e hajdani szovjet állampolgár-társak „migránsokká” változtatásához.

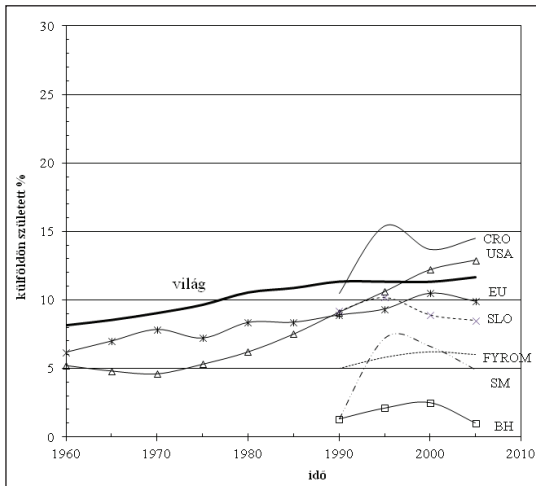
6. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA, valamint vált Jugoszlávia és a vált Csehszlovákia (súlyozatlan átlagok), 1960–2005. A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

7. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA 1960–2005, valamint a volt Szovjetunió utódállamai 1990–2005 (súlyozatlan átlagok). A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

8. ábra

A külföldön született lakosság százalékos aránya: a világ, az EU és az USA 1960–2005, valamint a hajdani Jugoszlávia utódállamai 1990–2005 (súlyozatlan átlagok). A szerző számításai az ENSZ *World Migrant Stock* online adatbázisa alapján.

A 6., 7. és 8. ábra a külföldi születésűek – vagyis a volt szövetsegi államok fölbomlásával más államok polgáraivá lett lakosságtömeg – százalékos arányát mutatja az egykori Jugoszlávia, Csehszlovákia és Szovjetunió romjain létrejött újkapitalista-újnemzeti államokban. Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió tizenöt utódállama és valamennyivel kisebb mértékben Jugoszlávia öt függetlenné vált köztársasága azonnal jelentős „szereplővé” vált a határokat átszelő munkaerő-migráció globális drámájában, csupán azért, hogy egy sor új, belső határt egyszer csak államhatárnak nyilvánítottak. A Szovjetunió utódállamai lakosságának a felbomlás pillanatában átlagosan 13,4 százaléka volt „külföldi születésű”. Ez mintegy 2 százalékkal magasabb az akkori világtágnál (és mintegy 4,1 százalékkal magasabb, mind az Egyesült Államok, mind az Európai Unió adatainál az adott évben).

Minden átlag mögött természetesen jelentős eltérések húzódnak meg. A 7. ábra a külföldi születésűek arányát szemlélteti a volt Szovjetunió tizenöt utódállamában. A „külföldi születésűek” legmagasabb százalékos aránya két kicsi és viszonylag jómódú korábbi köztársaságban – Lettországból és Észtországból – él. Őket Kazahsztán, Örményország, Kirgizisztán, Ukrajna, Moldova és Fehéroroszország követi. Ukrajna és Oroszország kivételével az idő múlásával az összes utódállamban csökkenés észlelhető a „külföldi születésűek” arányában. Örményországot kivéve az eddig említett valamennyi államban magasabb a „külföldi születésű” lakosság aránya, mint a világtálgal a Szovjetunió felbomlását követő tizenöt évben bármikor. Oroszország, a korábbi Szovjetunió legnagyobb, legváltozatosabb és geopolitikai-gazdasági szempontból messze legerősebb utódállama mintegy 7,5–8 százalék körüli stabil szintet tart fenn a „külföldi születésűek” aránya tekintetében. (Ez nagyjából megfelel az Egyesült Államok vonatkozó számainak az 1980-as években).

A jóval kisebb Jugoszlávia utódállamai (lásd a 8. ábrát) hasonló megoszlást mutatnak. Horvátország és Szlovénia, a két leggazdagabb utódköztársaság (amelyek kilépési szándékuk bejelentésével anno elindították Jugoszlávia elhúzódó szétbomlási válságát) kiválása időpontjában a világtálgalhoz hasonló százalékos szintet mutat a külföldi születésű lakosság tekintetében. Ezután Horvátország – vélhetően a háborús menekültáradat miatt – tartósan a világtálgal fölé kerül. A másik végleten a háborútól leginkább sújtott Bosznia-Hercegovinát találjuk, melynek lakosai körében elenyésző a külföldön születettek aránya.

Ami közös Lettországnak, Észtországnak, Szlovénia és Horvátországnak esetében, az tagságuk az Európai Unióban. Ez pedig egy újabb geopolitikai kérdéshez vezet el bennünket, nevezetesen az uniós tagság migrációs mintákra gyakorolt hatásának problematikájához a világ poszt-államszocialista részén. A fenti három szövetsegi állam szétszakadásának eleve sok köze volt az Európai Unió mint egységes, egyre bővülő, szupraállami egység létrejöttéhez: az EU-s tagságra

vonatkozó, erősen burkolt és sokáig csak homályos utalások formájában megnyilvánult ígéretek, melyeket a meghatározó nyugat-európai államok a gazdagabb szövetségi köztársaságoknak tettek zárt ajtók mögött, nagy súllyal estek latba a kilépés-párti nacionalista-„nyugatos” élitek politikai kalkulációiban.

Önmagában az a tény, hogy először nyolc, majd további két, végül még egy volt szocialista állam megkapta az európai uniós tagságot (s az egykori államszocialista tömb jó néhány állama vár még a „sorára”) elvileg akár vonzóvá is tehetné volna munkaerőpiacukat a korábbi szocialista blokk szegényebb államainak, illetve a harmadik világ bizonyos részeinek polgárai számára. A különböző nemzetközi menekültügyi egyezményekhez való csatlakozás ugyancsak a teljes jogú EU-tagság egyik kritériuma volt. Mindezek alapján elképzelhető egy olyan kimenettel is, amely szerint a világ EU-n kívüli, óriási részének állampolgárai között esetleg lennének néhányan, akik fontolóra veszik, hogy – akár menedékjog-kérés, akár pedig egyéb csatornák igénybevétele útján – belépési-letelepedési lehetőséget keressenek az EU új tagállamaiban.

S tényleg: a nyugat-ázsiai háborúk elüldözte menedékkeresők beáramlása viszonylag jelentős számban, a „harmadik országbeli” (értsd: nem EU-állampolgár) csoportok vonatkozásában megvalósult az elmúlt néhány évben.²¹ E hullám Kelet-(Közép-)Európát 2015 tavaszán érte el. Csakhogy – mint azt a médiából bőségesen megtudhattuk – a beérkezők áradatának messze túlnyomó része lényegében átjáróházként tekint a volt államszocialista Nyugat-Balkánra, illetve Kelet-Közép-Európára, és csak elenyészően kis számban kér menekültstátust az Európai Unió volt államszocialista „új” tagállamaiban.

A közelmúltban világ-reflektorfénybe került Magyarország esetén világosan szemléltethetjük a volt államszocialista Kelet-(Közép-)Európa iránti bevándorló érdeklődés szinte teljes hiányának két fő okát. Először is, a széles körben „piac-átmeneti úttörőnek” tartott társadalom az államszocialista rendszer két utolsó évtizedében az EU-tagság követelményeihez csakúgy, mint a neoliberais dogmához a legstréberebb jótanuló módján alkalmazkodott, méretéhez képest jóval intenzívebben vonzotta a közvetlen külföldi tőkebefektetéseket. Másrészt, az átalakulás idején Magyarország egyike volt a hajdani államszocialista „tábor” viszonylag jobb módú, életminőség tekintetében egészen „tűrhető” államainak. Pusztán e tényekből kiindulva, egy generációval az átalakulás után aligha lenne meglepő, ha nagy számban találnánk külföldi vándormunkaerőt Magyarországon.

Ehhez képest a külföldi születésűek a magyarországi népesség mintegy 3 százalékát teszik ki. Magyarország megdöbbentően alacsony szintet mutat a munkaerő-bevándorlás szempontjából. Ha figyelembe vesszük aényt, hogy a külföldi születésűek jelentős többsége etnikai hovatartozására nézvést romániai magyar (vagyis része a magyarországi lakosság óriási többségét alkotó etnikumnak), napnál világosabb,

hogy Magyarország szinte teljességgel kimaradt a globális munkaerő-beáramlásából.

Vajon mi magyarázza a külföldi munkaerő szinte teljes, mondhatjuk: katasztrófális hiányát Magyarországon? A magyarázatok egyike Illés Sándor és Melegh Attila úttörő munkájából (Illés és Melegh 2009) szintetizálható, akik az osztály- és rasszselfogultság diszkurzív megnyilvánulásainak félérthetetlen nyomaira bukkantak a külföldi magyar vízumkiadási gyakorlatról szóló tanulmányuk készítése során. Nagyjából az a kép bontakozik ki, hogy Magyarországon azért oly alacsony a külföldi vándormunkaerő jelenléte, mert a magyar állam képviselői mindent megmozgatnak, hogy akadályozzák az ilyen beáramlást. A magyarországi attitűdkutatások már jó egy generációval a mai menekültkezelési-humanitárius válság kialakulása előtt jelezték, hogy a magyar társadalom elképesztően anakronisztikus, a paranoia határát súroló idegenellenességi lelkiállapotban él. A diszkrimináció és az idegenellenesség e megjelenési formái – közvetlenül gazdaságpolitikai tekintetben – meglehetősen meglepők, hiszen mindeközben a magyarországi gazdaság (mind az itt jelenlevő nyugati multinacionális nagytőke, mind pedig a „belső”, „nemzeti” tőke) alapvetően strukturális, minőségi munkaerőhiánnyal küzd, és a népességcsökkenés okozta válság súlyos és egyre növekvő egyensúlyhiányt teremtett az állam amúgy is csökkentett társadalombiztosítási és jóléti bevételeiben. Más szóval, mindkét szempont amellett szólna, hogy a magyar államnak és a magyarországi társadalomnak nagyon is érdekében állna, hogy bátorítsa és elősegítse a munkaerő bevándorlását. Különösen igaz ez a közismert hiányszakmákra, az orvosoktól és a szakképzett egészségügyi dolgozóktól az idegennyelv-tanárokig. A magyar vízumkiadási gyakorlat mindennapi rasszizmusa és a késő- illetve poszt-államszocialista identitási válság gerjesztette rasszizmus csak ráerősít az EU schengeni rendszerében eleve kódolt, strukturális osztály- és rasszkirekesztésre.

A hajdani szovjet blokk gazdasági-politikai-társadalmi rendszerének összeomlását a világszerte uralkodó neoliberális hittételek neofita-voluntarista buzgalommal történt végrehajtása kísérte. A politikai átalakulást eleve nagyrészt ezen ideológia mintái és elvárásai inspirálták. Mindez elképesztő mértékben megnehezítette a kreatív gondolkodást, még az újkapitalizmus struktúráin belül is, és – mint ma már jól látjuk – legalább egy generációra kizárta az újkapitalista korlátok imádatán túlmutató eszmék kialakulását. Ebben az értelemben az államszocializmus összeomlása világszerte nettó nehezítette a munkavállalók létét, akadályozta érdekképviselőtüket és gátolta bármiféle szolidaritás intézményrendszerének létrejöttét.

Nyilvánvaló, hogy az államszocialista rendszer – a modern társadalmak összes egyéb típusához hasonlóan – lokális problémák, feszültségek, konfliktusok és szerkezeti egyenlőtlenségek sorát ter-

melte ki. Ezek nagy részét „a rendszer” nem volt képes hatékonyan kezelni. Végül is emiatt – azaz saját korrekcióra és önvédelemre való képtelensége miatt – vált tarthatatlanná Kelet-(Közép-)Európában és Észak-Euráziában, s omlott össze mintegy a saját súlya alatt.

Az egykori szovjet blokk túrhetően képzett, történelmileg „derült égből”, minden különösebb előjel nélkül védtelenné tett és diszkontált munkaereje könnyen „lenyúlható” értéktöbblet-termelőként tagozódott be a nyugat-európai és észak-amerikai tőke globális munkamegosztási rendszerébe. A nyugat-európai idegengyűlölő politikai konszenzust és a közvetlen külföldi befektetések kelet-európai súlyát figyelembe véve, amihez az EU-ba jutás szelektív, korlátozó és/vagy kizáró jellege társul, aligha meglepő, hogy az e társadalmak világgazdasági integrálására létrejött modell az államszocializmust lezáró átalakulás utáni első két évtizedben korlátozta a volt szocialista munkaerő jelenlétét Nyugat-Európában, és jószerével kizárta a külföldi munkaerő volt államszocialista országokba történő belépésének lehetőségét – annak ellenére, hogy pusztán az egy főre jutó össztermék tekintetében felállítható rangsort tekintve a világ társadalmainak jelentős többsége ma is jóval Kelet-(Közép-)Európa társadalmai, benne Magyarország mögött kullog, azaz elvileg még az ide irányuló munkaerő-vándorlás is – legalábbis szűken gazdasági értelemben – előnyösebb feltételeket kínál(hat)na a számukra, mint az otthonmaradás.

Eközben az EU új tagállamai – Schengennek köszönhető, globális visszatartó hatalmuk segítségével – abszurd mértékben alacsony szinten állandósították a külföldi munkaerő beáramlását. Tették ezt mindazon strukturális gazdasági és demográfiai szükségletek ellenére, amelyek valamiféle hiperracionális gazdasági kalkuláció mentén épp az ellenkezőjére ösztönözték volna őket. Azokban a volt szocialista gazdaságokban, amelyek csak szelektív módon korlátozzák a külföldi munkaerő jelenlétét (például a Szovjetunió legnagyobb és gazdaságilag legerősebb utódállamaiban) a nem állampolgár munkaerő alkalmazása elsősorban informális intézmények formájában, azaz mintegy a hivatalosság, az állam, a hatóságok részvételének mellőzésével történik. Ez a felállás kísértetiesen emlékeztet a Nyugat-Európába és Észak-Amerikába irányuló, nem dokumentált munkaerő-migráció fel-tételrendszerére. A kialakuló transznacionális megoldások szerkezete megszólalásig hasonlít a nyugat-európai társadalmakat a harmadik világhoz kapcsoló szálakra, és a vándormunkaerő-kibocsátó társadalmak függése a külföldön dolgozó polgáraik által hazautalt jövedelemtől ugyancsak hasonló sémákon keresztül nyilvánul meg.

Ami igazán szívfacsaróvá teszi a poszt-szovjet állapotot, az természetesen az a tény, hogy azok az emberek, akiket manapság a hajdani szovjet térben máig érvényes, orosz-kreol közvetítő nyelv a tapinthatóan negatív konnotációjú, lekicsinylő „мигранты” („migránsok”) megnevezéssel illet, és széles körben megdöbbentően rasszista

formában marginalizál²², nem mások, mint a mai megszólalók tegnapi (szovjet állam)polgár-társai.

Felhasznált irodalom

- Albrecht, Ulrich 2013: *Die Abwicklung der DDR: Die '2+4 Verhandlungen'—Ein Insiderbericht*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Aneesh, A. 2006: *Virtual Migration. Programming for Globalization*. Durham, NC, Duke University Press.
- Bandelj, Nina. 2009: "The Global Economy as Instituted Process: The Case of Central and Eastern Europe", *American Sociological Review*, 74:128–149.
- Biao, Xiang. 2006: *Global "Body Shopping": An Indian Labor System in the Information Technology Industry*. Princeton University Press.
- Böröcz, József. 2009: *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London and New York: Routledge. Magyarul előkészület alatt: *Az Európai Unió és globális társadalmi átalakulás: kritikai geopolitikai-gazdasági elemzés*, Budapest, Kalligram Kiadó
- Böröcz, József. 2012: "Notes on the Geopolitical Economy of Post-State-Socialism." Chapter 5 (pp. 103-124) in Dorothy J. Solinger and Nina Bandelj (eds.). *Socialism Vanquished / Socialism Challenged (1989-2011)*, New York: Oxford University Press.
- Böröcz, József. 2014: Határok, India és a globális középosztály. *Pannonhalmi Szemle*, XXII, 1, 79–83.
- Böröcz, József 2015: Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and the Trajectories of the Erstwhile Soviet 'Bloc'. *Demográfia. English Edition*. Forthcoming.
- Campbell, John L. 1992: "The Fiscal Crisis of the Post-Communist State." *Telos*, 93: 89–110.
- Castles, Stephen és Mark J. Miller 2009: *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, fourth edition*. New York: The Guilford Press.
- Das Gupta, Monisha 2006: *Unruly Immigrants. Rights, Activism and Transnational South Asian Politics in the United States*. Durham, NC: Duke University Press.
- Euskirchen, Markus, Henrik Lebuhn és Gene Ray 2007: "From Borderline to Borderland: The Changing Border Regime, Transnational Labor and Migration Struggles in Europe", *Cambio del Siglo, Universidad Autónoma Metropolitana (UAM-X)*, México D.F. a május 22–24-i Nemzetközi Szemináriumon tartott előadás.
- Fox, Jon.E. 2007: From National Inclusion to Economic Exclusion: Ethnic Hungarian Labor Migration to Hungary. *Nations and Nationalities*, 13, 1, 77–96.
- Fuller, C.J. és HariPriya Narasimhan 2007 Information Technology Professionals and the New-Rich Middle Class in Chennai (Madras). *Modern Asian Studies*, 41, 1, 121–150.
- Sándor Illés és Melegh Attila 2009: Hungary in the Schengen System: Bastion or Gateway? Quantitative and Qualitative Analysis of the Schengen-Based Visa System and Visa Issuance Practice in Hungary. Magyar Európa Társaság.

- Kalleberg, Arne 2009: *Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition*, 2008: Az Amerikai Szociológiai Társaság elnöki beszéde. *American Sociological Review* 74, 1 (February), 1–22.
- Laruelle, Marlene 2007: Central Asian Labor Migrants in Russia: The 'Diasporization' of the Central Asian States? *China and Eurasia Forum Quarterly*, 5, 3, 101–119.
- Laruelle, Marlene 2010: The Ideological Shift on the Russian Radical Right: From Demonizing the West to Fear of Migrants. *Problems of Post-Communism*, 6, 19–31.
- Maddison, Angus 2001: *The World Economy: A Millennial Perspective*, Párizs, OECD
- Maddison, Angus 2003: *The World Economy: Historical Statistics*, Párizs, OECD.
- Markovits, Inga 1993: *Die Abwicklung: ein Tagebuch zum Ende der DDR-Justiz*. München: C. J. Beck.
- Mckeown, Adam 2004: Global Migration, 1846–1940. *Journal of World History*, 15 (June), 155–189.
- Nyíri, Pál 2003: Xenophobia in Hungary: A Regional Comparison, Systemic Sources and Possible Solutions. CEU Center for Policy Studies, Working Paper Series 2003, http://pdc.ceu.hu/archive/00002079/01/eve_xenophobia_polpap.pdf, 2009. szeptember 8.
- Sahadeo, Jeff 2008: *Druzhba Narodov* or Second-Class Citizenship? Soviet Asian Migrants in a Post-Colonial World. *Central Asian Survey*, 26, 4, 559–579.
- Salt, John 2005: Current Trends in International Migration in Europe *Council of Europe/Conseil de l'Europe*, CDMG January 2.
- Sevortian, Anna 2009: Xenophobia in Post-Soviet Russia. *The Equal Rights Review*, 3, 19–27.
- Straubhaar, Thomas 2001: *East-West Migration: Will It Be a Problem?*, *INTERECONOMICS* (July–August), 167–170.
- Szalai Erzsébet 2006: *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- United Nations Population Division 2009: *World Migrant Stock. The 2005 Revision*. Népeségi adatbázis. <http://esa.un.org/migration/index.asp?panel=1>. 2009. augusztus 10.

Jegyzetek

- ¹ A 2009–2010-es tanévben, e tanulmány első változatának megírásakor, a szerző a *Jawaharlal Nehru Institute of Advanced Study*-ban, Új-Delhiben volt ösztöndíjas. A szöveg először egy, a belgiumi *Gent Universiteit*en tartott nemzetközi konferencia megnyitó előadásaként hangzott el. Angol eredetije nyomtatásban a Mary C. Rowlinson, Wim Vandekerckhove, Ronald M. S. Commers és Tim R. Johnston által szerkesztett, a Lexington Books kiadónál *Labor and Global Justice. Essays on the Ethics of Labor Practices under Globalization* címen kiadott kötet 5. fejezeteként (85–99.) jelent meg 2014-ben. Az átdolgozott magyar változatot Nagy Heni nyersfordítása alapján a szerző készítette. Köszönetet mondok Mahua Sarkarnak és Melegh Attilának a tanulmány korábbi változataihoz fűzött kritikai észrevételeikért.

- ² United Nations Population Division (UNPD), World Migrant Stock. The 2005 Revision. Population database, <http://esa.un.org/migration/index.asp?panel=1>, 2009. augusztus 10-i állapot.
- ³ A lakosság külföldön született részének aránya a teljes népességben nem tökéletesen fedi a munkaerő-migráció fogalmát, és szinte biztos, hogy szisztematikusan alábecsli a munkaerő vándorlásának mértékét, széles körű elérhetősége miatt azonban mégis e változót használom.
- ⁴ International Migrants as Proportion of the Population. World Migrant Stock...
- ⁵ Tekintve, hogy az országos népszámlálások – amelyeken az ENSZ adatai alapulnak – notóriusan alábecslik a külföldi születésűek számát, s figyelembe véve, hogy a nem-állampolgár munkaerő piaci részvételének aránya rendre jóval magasabb, mint a külföldi születésűek aránya, ezek az adatok óvatos, alacsony becsléseknek tekinthetők.
- ⁶ Castles and Miller: *The Age of Migration...*, 44. Annak leírására, hogy a különféle nem-mainstream társadalmi mozgalmak miként állítanak hathatós kihívást – még az állampolgárság megszerzése után is – a hátrányos megkülönböztetések legmakacsabb formáinak, lásd Das Gupta: *Unruly Immigrants...*
- ⁷ Lásd pl. Fuller és Narasimhan: Information Technology Professionals..., Aneesh: *Virtual Migration...*, Biao: *Global „Body Shopping”...*, illetve Böröcz: Határok...
- ⁸ Az idézett UNPD adatok szórása az aritmetikus átlag 1,4-szerese és 1,6-szorosra körül mozog az adatokban foglalt, negyvenöt éves időszakban, s tendenciája lefelé mutat. A számítások a *World Migrant Stock* adatbázis külföldi születésűekre (Foreign Born) vonatkozó becslései alapján készültek.
- ⁹ Fő-főltűnik egy olyan, neo-malthusiánus érvelés is, hogy e társadalmak megközelítették, vagy talán el is érték a külföldi munkaerő felszívására való képességük végső határát.
- ¹⁰ 2005-re – ami a *World Migrant Stock* adatbázisban közölt becslések legutolsó megfigyelési időpontja – az Egyesült Államok lakosságának 12,9 százaléka volt külföldi születésű; ez az adott évben 1,2 százalékkal magasabb a világ-átlagnál.
- ¹¹ Az EU 2000-ben került legközelebb a világátlaghoz: ekkor a külföldi születésűek a lakosság 10,5 százalékát tették ki, ami mintegy 0,8 százalékkal alacsonyabb a világátlagnál.
- ¹² Lásd Maddison: i. m., továbbá Böröcz: *The European Union...*, 3. fejezet: Geopolitics of property relations: state socialism under global capitalism, 110–194.
- ¹³ A poszt-államszocialista államok világgazdasági pályáivének részletesebb elemzéséhez lásd Böröcz: *The European Union and Global Social Change...* (különösen a Geopolitics of Property Relations című fejezet), Notes...
- ¹⁴ Az angol nyelvű szakirodalom a *precariousness* vagy *precarity* kifejezéssel illeti a munkaerő világának efféle bizonytalanabbá, kiszámíthatatlanabbá tételét. Bővebben lásd pl. Kalleberg: *Precarious Work...*
- ¹⁵ „Az 1991-es luxemburgi találkozón az Európa Tanács migrációért felelős miniszterei új és nagyrészt feltérképezetlen helyzettel kerültek szembe. Hirtelen úgy tűnt, hogy tömeges méretű migráció várható kelet felől Nyugat-Európa lótszmezejére”. Salt: *Current Trends...*, 3.
- ¹⁶ A poszt-államszocialista államok gazdasági pályagörbéjének részletesebb elemzéséhez lásd Böröcz: „Notes...”

- ¹⁷ Munkavállalási alapjog a mai napig nem illeti meg az EU-tagállamok polgárait az USA-ban.
- ¹⁸ Hogy az évente bevándorlókat a világ minden sarkából, milliósámra importáló Egyesült Államok számára miért volna automatikusan „gond” a volt államszocialista munkaerő megjelenése, messze vezet. Ennek kibontására e tanulmányban nincs mód.
- ¹⁹ Az informális szociális háló fontosságának burkolt bizonyítéka, hogy a Németországban jelenlévő munkaerőmigráns-csoportok között például a hajdani Jugoszlávia állampolgárai – vagyis az egyetlen államé, amely már a szocializmus ideje alatt megengedte a Nyugat-Európába történő nagymértékű munkaerő-migrációt – képviselik az egyik legnagyobb csoportot, Törökország állampolgárai után másodikként.
- ²⁰ Lásd pl. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-384_en.htm, 2013. július 19.
- ²¹ E tanulmány magyar változata 2015 októberének végén, azaz a magyar–szerb és magyar–horvát határok magyarországi lezárása után, a menekült-átutazási válság Horvátországra és Szlovéniára terhelése után készült.
- ²² Lásd pl. Laruelle: *The Ideological Shift*. . . , úő: *Central Asian Labor Migrants...*, Sevortian: *Xenophobia...*, illetve Sahadeo: *Druzhiba Narodov or Second-Class Citizenship...*

<http://aestheticsofcrisis.org/content/uploads/2014/05/bluwhole.jpg>